

BİR SİVAS KONGRESİ BİBLİYOGRAFYASI DENEMESİ

Yard. Doç. Dr. Fatih M. DERVİŞOĞLU*

ÖZET

Bu çalışma, Mustafa Kemal'in Erzurum Kongresi öncesi ve Sivas Kongresi ve Millî Mücadele vesilesiyle değişik tarihlerde ikamet ettiği günlerindeki Sivas şehri ve 4 Eylül Sivas Kongresi hakkındaki kaynakların değerlendirme denemesidir. Çalışmamızda, Sivas Kongresi ile alakalı görülen eserler, değişik başlıklar altında, toplanıp tasnif ve tetkik edilmiş. Çalışmanın amacı, bu konuda çalışma yapacak araştırmacılara yardımcı olmaktır.

Anahtar Kelimeler

Mustafa Kemal, Kongre, Sivas, Sivas Kongresi, Millî Mücadele.

---

* Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

THE SİVAS CONGRESS OF BIBLIOGRAPHY STUDY

ABSTRACT

This study tries to evaluate the sources about both the Sivas Congress (4 September 1919) and the city of Sivas in the years of national struggle where Mustafa Kemal lived in different times before the Erzurum Congress and during the Sivas Congress. The work considered to be related with the Sivas Congress have been gathered and examined under different headings. It is aimed to help the researchers who will study in this field.

Key Words

Mustafa Kemal, Sivas, Congre, The Sivas Congress, National Struggle.

Türk tarihinin dönemlere ayrılması konusunda son yaklaşım Türkiye Cumhuriyeti tarihinin 1923'ten değil Tanzimat'tan itibaren başlaması gerektiği yönündedir, bu bakış açısı aynı zamanda Türk tarihindeki sürekliliğin de bir gereğidir. Tarih araştırmalarında hadise, sadece siyasî tarih nokta-i nazarından değil, sosyal ilimlerin diğer disiplinleri perspektifinden de işleme tabî tutulmalı, kesişme noktaları ve dünya tarihindeki yeri tayin edilmelidir.

Bu makale Mustafa Kemal'in Erzurum Kongresi öncesi ve Sivas Kongresi Millî Mücadele vesilesiyle değişik tarihlerde ikamet ettiği günlerindeki Sivas şehri ve Sivas Kongresi hakkındaki kaynakların değerlendirmesini konu edinmiştir. Makalede Sivas Kongresi ile alâkalı görülen eserler değişik başlıklar altında toplanıp önem sırasına göre tasnif ve tetkik edilerek bu konuda çalışma yapacak araştırmacılara yardımcı olma amacı güdülmüştür. Makalede Sivas Kongresinin klâsik kaynakları, "Nutuk, Kongre Tutanakları" Millî Mücadelenin genel eserleri, Kongreye müdahil veya tanık olanların ifadeleri, mahallî kaynaklar, Kongre günlerinde, Mustafa Kemal ve arkadaşlarının yabancı gazete, misyon temsilcileriyle münasebetleri Kongre hakkında, İtilaf Devletleri kaynakları ve onlara dayanarak yazılan eserler ve Kongre ile ilgili araştırma inceleme eserleri ayrı başlıklar altında değerlendirmeye çalışılmıştır.

Kongre konulu ilmi toplantılara sunulan tebliğler, üniversitelerin sosyal bilimler enstitülerinde yapılan yüksek lisans ve doktora tezleri makalede ayrıca tasnife tabî tutulmuştur. Şimdiye kadar Kongre hakkında ayrıntılı bir bibliyografya çalışmasının yapılmamış olması beni böyle bir çalışmaya iten nedenlerden biridir. Değişik başlıklar altında tasnif edilmeye çalışılan eserlerin tamamı kritik edilmemiş, kendi aralarında guruplandırma yoluna gidilmiş, makale kapsamını aşacağı düşüncesiyle bazılarının sadece ismi zikredilmekle yetinilmiştir

BİRİNCİL KAYNAKLAR

Kongre Tutanakları

Sivas Kongresi, Mustafa Kemal'in ifadesi ile 1919 Eylül'ünün 4. Perşembe günü saat 14'te çalışmalarına başlamıştı. Mustafa Kemal, Nutuk'un

Sivas Kongresi bahsinde, vesîka olarak müracaat ettiği Kongre tutanaklarının Kongre başkanlık divanı kâtip üyeliklerinde bulunan Afyonkarahisar delegesi Şükrü ve Hami Bey tarafından not tutulup, Hami Bey'in yazısıyla muntazam bir deftere kaydedildiğini ifade eder. 4 Eylül 1919–11 Eylül 1919 tarihleri arasında sekiz “İçtima-i Umumi” halinde çalışan Kongre heyeti, umumi Kongre beyannamesiyle çalışmalarını noktalamıştır. “Sivas Kongresinin Tutanakları”nın aslı Cumhurbaşkanlığı kütüphanesinde bir dosya içinde, öteki belgelerle birlikte, bulunmaktadır, TTK kitaplığındaki F65 sayıda kayıtlı nüsha fotokopisinden yeni harflere çevrilmiştir.1 Eylül 1919 günü Kongreyi izlemek üzere Lois Edgar Brown isimli bir Amerikalı bir gazeteci Sivas'ta bulunmaktadır.

İrâde-i Milliye

Sivas Kongresi faaliyetlerinin kamuoyuna duyurulması ihtiyacı bir gazete yayınlama fikrini doğurmuştu. Gazetenin ismi “İrâde-i Milliye” olarak tespit edilmiştir. Haftada iki defa neşredilen gazetenin ser levhasında “Metalibi ve Amali Milliyenin Müdafiidir” ifadesi yer almaktadır. İlk nüshası

Pazar: 18 Zilhicce 1337 ve 14 Eylül sene 1330–1919 tarihinde yayın hayatına girmiş 1922 yılına kadar yayını sürdürmüştü, ilk imtiyaz sahibi ve sorumlu müdürü o zamanlar yirmi iki yaşında olan Selahaddin Beydir. İrâde-î Millîyye gazetesinin basıldığı vilâyet matbaasının müdürü ise Abdülkadir Sarısözen'dir. İrade-î Millîyye gazetesi Heyet-i Temsiliyye'nin Ankara'ya gidişinden sonra Sivaslıların isteği üzerine Sivas'ta bırakılmış. Millî Mücadele'deki ehemmiyetini ise Ankara'da yayınlanmaya başlayan Hakimiyet-i Millîyye gazetesi devralmıştır. İrade-î Millîyye gazetesi, Heyet-i Temsiliyenin Ankara'ya taşınmasından (18 Aralık 1919) sonra da yayın hayatına devam etmiş, Vilâyet matbaasının yanması, idaresindeki ihtilaf gibi sebeplerden 138 sayı çıktıktan sonra kapanmıştır. İrâde-î Millîyye gazetesinin sayıları (1–138). Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü (TİTE) arşivi ve farklı kütüphanelerde bulunmaktadır. Atatürk'ün Doğumunun 100. Yıl dönümü nedeniyle Türkiye İş Bankası, İrade-î Millîyye gazetesinin ilk sayısını tıpkı basım ve yeni harflerle, Sivas Valiliği ise 4 Eylül Kongresinin 83. Yıldönümü nedeniyle ilk sekiz nüshasını sadece yeni harflerle yayınlamıştır.

Nutuk

Millî Mücadele konusunda olduğu gibi, Sivas Kongresi konusunda da birinci derecede zikri gereken kaynak eser Mustafa Kemal Atatürk'ün Nutukudur. Nutuk, Mustafa Kemal'in 9. Ordu müfettişi olarak (19 Mayıs 1919) Samsun'a çıkışıyla başlar, 10 Kasım 1924 yılına kadar beş yıllık olayları içine alır.

Mustafa Kemal'in Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF') sının 15–20 Ekim 1927 tarihleri arasında Ankara'da toplanan ikinci kurultayında 36.5 saat süren ve altı günde okunan hitabesine dayandığı için “Nutuk” ismiyle anılmıştır. Nutuk'un kaynaklarını Mustafa Kemal'in hususî kaleminde bir nüshası saklanan vesikalar teşkil eder. Nutuk, yayınlandığı yıllarda Millî Mücadelenin ve Sivas Kongresinin tek resmi kaynağı olma vasfına sahipti. Zaman içinde Sivas Kongresi ile ilgili tek resmi kaynak değil ama esas kaynak olma vasfını devam ettirmiştir. Mustafa Kemal'in Sivas'a ilk gelişi, Amasya- Tokat güzergâhını takip ederek 26 Haziran 1919 tarihindedir. Elazığ Valisi Ali Galip'de o günlerde Sivas'tadır ve tertipler peşindedir. Nutuk'un I. cildinde, Mustafa Kemal'in Sivas'a ilk gelişiyle başlayan Sivas Kongresi sürecine geniş yer verilmiştir. “Sivas'a hareket”le başlayan anlatım Heyet-i Temsiliyenin “Ankara'ya hareket” tarihine kadar olan zaman dilimini kapsar.

(Erzurum-Sivas Kongreleri ve bu zaman kesiminde cereyan eden siyasî hadiselerle ilgili, yazışmaları konu edinir. Sivas Kongresinin uğraştığı konulardan birisi olan “Manda” meselesi, “Ali Galip” ve “Şeyh Recep” olayı, başta gelenlerdir. Sivas'ı ziyaret eden Amerikalı gazeteci L.E. Brown, Amerikan Heyeti ile Komutanlarla ve İstanbul hükümetiyle ilişkiler gibi konulara da geniş yer verilir. 19 Mayıs 1919'da Mustafa Kemal'in Samsun'a ayak basmasıyla başlayan Nutuk, Kasım 1924'de Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın siyaset sahnesinden kapatılarak çekilmesi ve İzmir suikastının değerlendirilmesiyle son bulur. yerini almasıyla son bulur. Nutuk, bu vasfı ve yazarının mümtaz kişiliği nedeniyle genel kabul görmüş, tarih yazıcılığına hakim olmuştur. Nutuk, 1925–1926 yılları arasında cereyan eden, Millî Mücadele kahramanları arasındaki politik hesaplaşmaya li-

derin son noktayı koymasındır. Sivas Kongresi bahsinde, Mustafa Kemal, azim ve iradesini metnin tamamına yayarken diğer önderleri, kararsız, çekingeng tavrılarıyla resmetmektedir. Cumhuriyet Halk Fırkası 1927 Kongresi aslında Fırkanın birinci Kongresi olduğu halde kendisini CHF II. Kongresi ilân etmişti. CHF'sı, Sivas Kongresi'ni I. Kongre kabul etmekle, Millî Mücadeleyle fırkayı özdeşleştirip mücadelenin mirasına da el koymuştu. Bu tavır, tarih yazıcılığımızı derinden etkilemiştir; Nutuk, yazarının mümtaz kişiliği vesilesiyle Türk tarih yazıcılığının Millî Mücadele perspektifi, Sivas Kongresi hakkında yazılan eserlerin rengini tayin noktasında müessir olmuştur. Bundan dolayı bazı araştırmacılar, siyasî kültürümüzün resmî kaynakları değerlendirmesinde ilk önem sırasını Nutuk'a verir.

Arşiv Belgeleri

Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi halen konuyla ilgili birçok belgeyi muhafaza ettiği gibi Cumhuriyetin 80. Yılında yayınladığı bir belge kitapla Atatürk'ün Samsun'a çıkışından Kurtuluş savaşının başlatılmasına kadar olan süredeki belgelerin neşrini sağlamış. Millî Mücadele'nin başlangıcından Kurtuluş Savaşı'nın başlatılmasına kadar olan belgeleri ilim dünyasına Türk İstiklâl Harbi serisi ile kazandırmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi de bünyesinde muhafaza ettiği belgelerin bir kısmını yayına dönüştürmektedir. Harp Tarihi Vesîkaları, Tarih Vesîkaları dergileri, Millî Mücadele'nin önemli belgelerinin yayınladığı klasik değere sahip dergilerdir.

Bekir Sıtkı Baykal'ın Millî Mücadele'nin çeşitli safhaları ile ilgili eserlerinden birincisi “Erzurum Kongresiyle ilgili Belgeler”dir.

Eser, adından anlaşılacağı gibi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nün arşivinde yer alan Erzurum Kongresi'yle ilgili belgeleri kapsamaktadır, yazarın ikinci çalışması, “Heyet-i Temsiliye Kararları” ismini taşır, eserin kaynağı Cumhurbaşkanlığı arşivinde bulunan bir “Defter”dir. Defterde 8 Eylül 1919'dan başlayarak 13 Aralık 1919 gününe, yani Heyet-i Temsiliye'nin Sivas'tan Ankara'ya hareket edeceği güne kadar verilen kararların tamamı yer almaktadır. Baykal'ın bu konudaki diğer bir çalışması “Millî Mücadele'de Anadolu Kadımları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti”ismiyle neşredilen, Sivas

Kongresinin akabinde, Sivaslı kadınlar tarafından kurulmuş bir cemiyetin arşiv belgelerine geçmiş faaliyetlerinin aynen yayınlandığı eserdir.

Cumhurbaşkanlığı Arşivinde muhafaza edilen III/2–13–2 sayılı dosyada yer alan, “Heyet-i Temsiliye Tutanakları, ” Uluğ İğdemir tarafından Türk Tarih Kurumundaki fotokopisinden yeni harflere aktarılarak yayınlanmıştır, 16 Kasım 1919’da başlayan Heyet-i Temsiliye toplantılarına 28 Kasım 1919’da son verilmiştir.

İKİNCİL KAYNAKLAR

Genel Nitelikli Eserler

Selahattin Tansel’in “Mondros’tan Mudanya’ya Kadar” isimli dört ciltlik eseri, resmi tarih yazıcılığının güzel bir numunesidir. Sivas Kongresi bahsini ele alış tarzı ve kullandığı kaynaklar eserin genel çizgisini yansıtır.

Mahmut Goloğlu “Erzurum Kongresi” isimli eserinde, önce, ülkenin siyasî panoramasını açıklamakla başlar. Rize, Trabzon ile Gümüşhane illerinde millî teşkilatlanmayı ve önderlerin siyasî eğilimlerini teferruatıyla izah eder.

Bu izahlar, Sivas Kongresi sonrası bazı gelişmelerin anlaşılması için elzemdir, eserin bir bölümü, “Kongre sonrası” gelişmelere ayrılmıştır, “Atatürk’ün ilk muhalifleri” ve “anlaşmazlıkların gerçek sebepleri” başlıkları altında konu irdelenir. Son kısım eklerden oluşmaktadır, verilen belgelerin çoğu orijinaldir. Trabzon Kongre delegeleri ve özellikle Millî Mücadele konularında sözlü tarihçilik ilkelerinin ustalıkla kullanıldığı bir eserdir. Yazarın diğer bir kitabı, “Millî Mücadele’de Trabzon ve Mustafa Kemal”, Sakaarya savaşı dahil Trabzon’un Millî Mücadele’deki rolünü anlatan hacmi küçük fakat özlü bir eserdir.

Osmanlı devletinden Türkiye Cumhuriyeti’ne geçiş sürecinde köprü vazifesi mahallî ve Millî Kongreler vasıtasıyla sağlanmıştı. Cumhuriyet tarihimizin bu önemli konusu tarih yazıcılığımızda Erzurum-Sivas Kongrelerine verilen önemle doldurulmaya çalışılmıştı;1918–1920 yılları arasında gerçekleşen Kongrelerin Devlet-İktidar ilişkileri bakımından bir incelemesi Bülent Tanör tarafından yapılmıştır. İlhan Tekeli- Selim İlkin’in Kurtu-

luş Savaşı sırasındaki başlangıcında Uşak Merkezi Heyetini inceledikleri “Ege’deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı’na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim Tahtakılıç Bey” isimli eserde, Uşak Kongresi bahsinde, Sivas Kongresi’nin batı Anadolu ile ilişkileri hakkındaki karanlık noktaları ve Kongreye batı illerinden katılan delegeler meselesini aydınlığa çıkarması itibarıyla önemlidir.

Ahmet Bedevi Kuran’ın, “Osmanlı İmparatorluğu’nda İnkılâp Hareketleri”, Enver Behnan Şapolyo’nun, “Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi”, konunun kayda değer eserleridir. Sabahattin Selek’in “Anadolu İhtilali” ise herkes tarafından bilinen kaynakları kullanarak yazarın Millî Mücadeleye yeni bir yorum getirmesidir. Önsözde yazar, niyetinin tarih araştırması yapmak olmadığını “ancak bugünkü meselelerimize ışık tutacak ölçüde, tarihi gerçekleri araştırma amacı güttüğünü” belirtmektedir.

Falih Rıfki Atay’ın “Mustafa Kemal Mütâreke Defteri”, “Çankaya” isimli eserleri, Mustafa Kemal’in yakın çevresinde bulunan bir yazarın birinci dereceden tanıklığına dayanan yazılardan meydana gelmiştir Tarık Zafer Tunaya’nın “Türkiye’de Siyasî Partiler” isimli eseri hacimli üç cilt olarak düzenlenmiştir. Birinci cilt, “İkinci Meşrutiyet” döneminde başlar (1908–1918) yıllarını kapsar. İkinci cilt (1918–1922) yıllarını ele almıştır Eserin üçüncü cildi ise İttihât Terâkki Fırkasını anlatır.

Osmanlı İmparatorluğu’nun son on yılında üzerinde hassasiyetle durulan konu “hürriyet” ortamının yaratılmasıydı, bunun açılımı cemiyet ve siyasi parti kurmak oldu. Tunaya, Balkanlardan Arap ülkelerine kadar uzanan Osmanlı coğrafyasında imparatorluktaki farklı milliyetlerin örgütlenmelerine de yer vermekle, I Dünya Savaşı’nda uğranılan ağır yenilgi sonucu parçalanmanın kaynaklarını da ortaya koymuştur. Arşiv belgeleri ve çok zengin bir kaynakçanın kullanıldığı eser, sahasında önemli bir başvuru kitabıdır.

Enver Ziya Karal’ın Türk İnkılâbı’nın mahiyetini konu alan makalesi ile Türkiye Cumhuriyeti Tarihi konulu büyük çalışması zikredilmesi gereken eserlerdendir. Yusuf Hikmet Bayur’un İnkılâp Tarihi adlı eseri sekiz cilt, üç kısımlık hacmiyle, kırklı yıllarda yayınlanmasına rağmen değerinden bir şey kaybetmeyen nadir eserlerdendir. Bu konuda özgün bir diğer çalışma Fet-

hi Tevetoğlu tarafından yapılmıştır. Tevetoğlu'nun "Millî Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar" isimli eseri Millî Mücadele sırasında faaliyet gösteren, Millî Mücadele ekseninde yararlı-zararlı veya açık-gizli olarak tasnifi mümkün olan kuruluşlar içinde Millî Mücadele'ye yardımcı "Karakol Teşkilatı" karşısında yer alan "Wilson Prensipleri Cemiyet", "İngiliz Muhipleri Cemiyeti" ve "Yeşilordu Cemiyeti"'nin faaliyetlerini ele almıştır, eser konusunda ilk araştırmalardan birisidir. Wilson Cemiyeti hakkında yeni bir çalışma ise Cengiz Sönmez "Millî Mücadeleye Karşı Bir Cemiyet: İngiliz Muhipleri Cemiyeti" dir yine bu konuda, Mesut Aydın, "Millî Mücadele Döneminde TBMM Hükûmeti Tarafından İstanbul'da Kurulan Gizli Guruplar ve Faaliyetleri" isimli eserinde, Millî Mücadele'ye yardımcı gizli kuruluşların çalışma metotlarını arşiv belgeleri ve hatıralardan istifade ile aydınlatmıştır. İstiklâl Savaşı sırasında, İtilâf Devletleri'nden İngilizler, istihbarat servisleri vasıtasıyla, Mütâreke yıllarından itibaren Türkiye'de yoğun bir faaliyete girişmişlerdir. İstihbarat servisi, Türk asıllı İngiliz, Fransız vatandaşları, yabancı muhipleri başta olmak üzere, gayrimüslim, gayri Türk ve Millî Mücadele'ye muhalif her türlü unsurdan istifade ederek oluşturduğu istihbarat ağı yoluyla Mütâreke yıllarından başlayarak-Lozan Konferansına kadar geçen süreçte Türkiye'nin iç ve dış siyasetinde etkisini hissettirmiştir. Salâhi R. Sonyel, "Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisinin Türkiyede'ki Çalışmaları" isimli eseri İngiliz arşivlerinde yıllarca süren bir çalışmanın mahsulüdür, belirtilen zaman dilimi içinde gelişen birçok olayın arka planını aydınlatması bakımından önemlidir.

Tevfik Bıyıklıoğlu, Mondros Mütârekesi'nin imzasıyla TBMM'sinin açılması arasında geçen bir buçuk yıllık sürenin Millî Mücadele tarihindeki önemine değindiği eserinde, Gotthard Jaeschke'in Türk İstiklâl Mücadelesi incelemesi hakkında da mülâhazalarda bulunur. Tevfik Çavdar eserinde Millî Mücadele'nin başlangıcında, Anadolu'nun içinde bulunduğu sosyo-ekonomik durumun bir analizini yapar. Vedat Eldem, ise "Harp ve Mütâreke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi " isimli eserinde, Harp ve Mütâreke yılları Osmanlı Devleti ekonomik durumunu ele almıştır. Dönemle ilgili araştırma eserlerinin azlığı her iki çalışmanın da kıymetini artırmaktadır.

Amasya Toplantısında bir Kongre toplanması kararıyla Millî Mücadele'nin önemli şehirleri arasına giren Sivas Vilâyetinin 1919-1922 yıllarındaki hali hakkında, Kamil Erdeha'nın "Millî Mücadele Sırasında Vilâyetler ve Valileri" konulu eserinden istifade edilebilir. Erdeha, Millî Mücadelede önemi artan Sivas dahil on beş vilâyet ve valileri hakkında verdiği bilgilerle okuyucunun ülkenin geneli hakkında mukayeseli bilgi sahibi olmasını sağlar.

Alptekin Müderrisoğlu "Kurtuluş Savaşının Malî Kaynakları" isimli eseriyle savaşın mali bir portresini çizmiştir; yazarın Sivas Kongresi bahsinde verdiği bilgiler, Mazhar Müfit Kansu, Vehbi Cem Aşkun'un anlattıklarıyla sınırlıdır. Müderrisoğlu, Aşkun'dan naklen Sivas ileri gelenlerinden sadece Şekeroğlu İsmail Beyin delegelerden 28 kişiyi 32 gün evinde misafir ettiğini ifade ederken aynı sayfede Kongre heyetinin çektiği para sıkıntısından bakkala manava borçlandıklarından bahsetmektedir. Kongreye katılan delege sayısı konusunda bir mutabakat olmamakla beraber Mustafa Kemal ve yakınları dahil toplam sayının 33 kişi civarında olduğu varsayıldığında şehirden sadece bir kişinin misafirperverliği bile temsilcilerin şartları hakkında bir fikir verebilir. Şehir eşrafı, Kongre öncesinde muhtemelen askerî ve mülkî erkânın önderliğinde bir araya gelerek misafirlerin ihtiyaçlarını aralarında salma usulü toplamıştır.

Sivas Kongresi sırasında İstanbul hükûmetince Kongre çalışmalarını engellemekle görevlendirilen Elazığ valisi Ali Galip, İngiliz Binbaşı Noel ve Kürt işbirlikçilerinin bölgedeki faaliyetleri hakkında belgeler için Deniz Bilgen'in makalesine ve M. Kemal Öke, "İngiltere'nin Güneydoğu Siyaseti ve Binbaşı Noel'in Faaliyetleri (1919-1938)", M. Kemal Öke, "Belgelerle Türk İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu (1918-1923)" isimli eserlerine, Millî Mücadele'de 'toplumsal ve siyasal güçlerin' tavrı hakkında Doğu, Ergil, Millî Mücadelenin Sosyal Tarihi, isimli araştırma eseri, Cemil Paşazade Ekrem, Muhtasar Hayatım, isimli hatıra türü kitapları zikretmeden geçmek mümkün değildir.

Sivas Kongresi esnasında, muhaliflerin, Millî Mücadele önderleri hakkındaki en büyük ithamı onların İttihât Terâkki Partisi taraftarı oldukları

hakkındaydı. Millî Mücadele önderleri için, İttihatçı olmadıklarını ispat etmek adetâ mükellefiyetti. İttihât Terâkki Partisi, eylemleri, mensuplarıyla bir şekilde Millî Mücadelenin gündeminden düşmüyordu. Bu konuda başvurulması gereken başlıca eserler, Sami Sabit Karaman'ın İstiklâl Mücadelesi ve Enver Paşa isimli eseri, Kazım Karabekir'in "İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihât Terâkki Erkânı"dır. Konuyla ilgili etraflı bir araştırma Erik Jan Zürcher tarafından "Millî Mücadelede İttihatçılık" ismiyle yayınlanmıştır.

Monografiler

Vehbi Cem Aşkun'un konuyla ilgili "Sivas Kongresi" adlı çalışması mahallî eserler içinde ilk göze çarpanıdır. Aşkun'un eserini vazgeçilmez kılan hususîyeti, Nutuk'dan başlayarak önemli kaynakların aşağı yukarı tamamını çalışmasında kullanmakla kalmayıp sözlü tarihçilik usullerine başvurmamasıdır. Yazar, eserini hazırladığı yıllarda hadiselere tanıklık etmiş kişilerle, yüz yüze ilişki kurmuş, sözlü tarihçilik metotlarını kullanmıştır. Rasim Başara, yazara yardımcı olanların başında gelmekteyse de kendi ifadeyle "o günü yaşayan hemşehrilerinden bazılarına müteaddit defalar müracaat etmesine rağmen sadra şifa bir cevap alamamış bildiklerini ondan esirgemişlerdir".. Aşkun karşılaştığı bütün güçlülere rağmen Sivaslılar arasında kendisine yardımcı olan telgraf memuru Rıfat Akman ve Erzurum Kongresine katılan Sivas murahhaslarından Fazlullah Moral ve Kongre delegelerini ağırlayan Şekeroğlu İsmail gibi mahallî tanıkların şahadetini temine muvaffak olmuştur, eserinin ilk baskısından önce bilgisine başvurduğu Rauf Orbay'dan cevap alamadığını belirtir Eser bu özelliğiyle konuyla ilgili diğer araştırmalara kaynaklık eder. Sivas Kongresi günlerinde Mustafa Kemal'in hizmetine bakan Sivas Lisesi idarî memuru Baki Derviş Devirmiş'in bir gazetede yayınlanan hatıraları yaşlılığından dolayı Aşkun'un şifahen istifade edemediği mahallî tanıklıklardan birisidir.

Millî Mücadele'yle ilgili eserler arasında ilk zikredilmesi gerekenlerden birisi Tayyip Gökbilgine ait "Millî Mücadele Başlarken (C.I.II)" isimli eserdir.. Eser, Meclis-i Vükelâ Mazbataları'nın 1335 (1919) yılı kayıtlarını İstanbul basını ve kısmen de hatıralardan istifade edilerek hazırlanmıştır.

Eser, Sivas Kongresi esnasında, Saray çevresi ve hükûmetlerin siyasî tavrını ilk elden kaynakları kullanarak gözler önüne sermiştir. Kanaatimce, bu çalışma Sivas Kongresinin ilmi usullerle yazılmış en önemli kaynaklarından birisi olarak kabul edilebilir. Mahmut Goloğlu'nun "Sivas Kongresi", isimli araştırma eseri Sivas Kongresi konusunda Nutuk'ta şekillenen resmi kabulün dışındaki kaynakları değerlendirmeye almıştır. Kongre sonrası gelişmelere bir bölüm halinde yer vermiş, Trabzon ilindeki muhalefeti incelemiştir. Kitabın ekler kısmında ise dönemin önemli bazı belgelerinden kısımlar yayınlayarak araştırmasının değerini artırmıştır. Kemal Arıburnu'nun çalışması isminden de anlaşılacağı gibi "Sivas Kongresi, Samsun'dan Ankara'ya Kadar Olaylar ve Anılarla", olaylar ve anıların bir derlemesidir.

Sivas Valiliği ve C Ü, Atatürk İlke ve İnkılâpları Tarihi Uygulama Merkezinin Sivas Kongresi hakkında yayınladığı risale nevinden bazı çalışmalardan söz edilebilir, yine mahallî çalışmalar arasında zikredilebilecek bir çalışma Hikmet Denizli'ye aittir.

Kronolojiler

Kurtuluş Savaşı kronolojisi alanında Gotthard. Jaeschke, "Kurtuluş Savaşı Kronolojisi" adlı eser, yazarın İngiliz arşivlerinin 30.10.1918–27.6.1919 ve 1922 yılları arasındaki belgelerini ayrıca adı geçen tarihler arası dönemin, gazete mecmua arşivini Ankara, İstanbul kütüphanelerinde ve Londra'da British Museum'un süreli yayın kataloglarında karşılıklı olarak tetkik etmesi eserinin önemini artırmaktadır. Zeki Sarıhan'ın "Kurtuluş Savaşı Günlüğü" isimli, tamamı dört ciltten ibaret olan eser, Mondros Mütârekesinden Sakarya-Lozan 'a kadar uzanan devri konu alır. İngiliz, Fransız ve Yunan kaynaklarından istifade etmiştir. Kurtuluş savaşı sırasında İstanbul ve Anadolu basınına yer verilmiş, yabancı ülkeler özellikle Arap, İslam dünyası yayın organlarına ise yer verilememiştir.

Dış Politika İle İlgili Eserler

Haricî siyaset alanında eser verenlerden Yusuf Hikmet Bayur'un çalışmaları "Türklüğün Acun ve Siyaseti Üzerindeki Etkileri", "Yeni Türkiye Devletinin Haricî Siyaseti", isimli eserleridir. Salahi R. Sonyel'in "Türk

Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika”, isimli iki ciltlik eseri Mondros Mütârekesinden- Lozan anlaşmasına kadar Kurtuluş Savaşı boyunca dış ilişkilerin tamamını konu almıştır. Eserin birinci cildinde “Sivas Kongre”sini dış ilişkiler itibariyle ayrı başlık altında incelemiştir. M. Gönübol, C. Sar, “Atatürk ve Türkiye’nin Dış Politikası” isimli eser 1919–1938 yılları arasında konu alan Türk dış politikasının genel bir değerlendirmesidir. Abdülhat Akşin’in “Atatürk’ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi” isimli eseri ise Millî Mücadelede izlenen dış politika hakkında önemli bir araştırmadır.

Hatıralar

Millî Mücadele'nin arka planını kavrayabilmek için, hatıra bahsinde Osmanlı'nın son dönem devlet adamlarının yazdıklarıyla başlamakta fayda vardır. Halil Paşanın, “İttihât Terâkki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş” ismiyle yayınlanan hatıraları, II. Meşrutiyet, Mütâreke İstanbul'u, Bekiraga bölüğü oradan Anadolu (Sivas) ve Rusya hatıralarını anlatır. İttihât Terâkki'nin askerî kanat ileri gelenlerinden olan Paşa aynı zamanda Enver Paşanın amcasıdır. Eser, genel malûmat ile Mustafa Kemal-Enver Paşa –İttihât Terâkki ilişkileri hakkında özel bilgileri de taşımaktadır. Afet İnan'ın, “Atatürk Hakkındaki Hatıralar ve Belgeler” Millî Mücadele'nin Mustafa Kemal'in yakın çevresinden ve savaş alanından gözlemlere dayanan eserlerdir. Ali Fuat Cebesoy, “Kuvayı Milliye'nin İçyüzü” isimli eserinde üçüncü ve dördüncü bölümleri “Erzurum Kongresinden Sivas Kongresine” “Sivas Kongresinden TBMM'sinin açılmasına kadar” başlıklarını taşır. Nutuktaki söylemi teyit ve komutası altındaki bölgeyle ilgili detayları ifade etmektedir. Cebesoy'un Atatürk hakkında bir eseri de “Sınıf Arkadaşım Atatürk” ismini taşır. Okul ve genç subaylık hatıralarının anlatıldığı eserde hakim olan dostluk hayranlık ifadeleridir

Cevad Dursunoğlu, “Millî Mücadelede Erzurum” isimli eserinde, Millî Mücadele yıllarında, Erzurumluların millî direniş göstermekteki gayretlerini İstanbul'dan itibaren kaleme almıştır. Dursunoğlu'nun hatıraları, Erzurum'da Millî Mücadele'nin sivil inisiyatifinin varlığını gözler önüne serer. Yazar, Erzurum'a gelen yabancı heyetlerle münasebetler, Kazım Karabekir, Mustafa Kemal, Erzurum şehri hakkında bilgi vermekle yetinmez

değerlendirmelerde de bulunur. Erzurum'a gelen bulunan Mütâreke gözlemcisi İngiliz Yarbay Alfred Rawlinson'un "Adventures Inthe Near East (1918–1922" isimli hatıratından ilgili kısımları tercüme ettirerek kitabına eklemekle, eserini zenginleştirmiştir.

Mustafa Kemal, Samsun'a ayak bastığında Sivas valiliği vekâleten Hasbi Kadı tarafından yürütülmektedir. Mustafa Kemal, Havza'dan Amasya'ya hareket ettiğinde yeni tayin edilen vali Reşit Paşa, 11 Haziran 1919'da Hasbi Kadı'dan valilik görevini devralacaktır Sivas askerî yönetim itibarıyla 3. Kolordunun merkezi konumundadır ve kolorduya bağlı iki tümendenden biri, 5. Kafkas tümeni Amasya'da diğeri 15. Tümen Samsun'dadır. Kolordu komutanlığına önce Albay Refet Bele, bilahâre Albay Selahattin Bey atanmıştır.

Sivas Kongresi esnasında valilik makamında bulunan Reşit Paşa 1888-14 Mart 1924 tarihini kapsayan hatıralarını yayınlamıştır. Vali Reşit Paşa, 11 Haziran 1919 tarihinde Sivas Valiliği görevine başlamıştır. Hatıraları, Millî Mücadele'nin başlangıcından Sivas Kongresi'ne ve Ankara'da Birinci Büyük Millet Meclisinin açılışına kadar olan süreyi kapsamakla Sivas Kongresinin birincil kaynaklarından birisidir. 21 Haziran 1919 tarihinde Amasya Tamimi'nin yayınlandığı göz önüne alınırsa yeni valilinin sıcak gelişmeler arasındaki hâli daha iyi değerlendirilebilir. Reşit Paşa hatıralarında vilâyetin içinde bulunduğu politik çelişkiyi ana hatlarıyla sergilerken devlet-i aliyyenin düştüğü durumla ilgili olarak Osmanlı münevverinin geçirdiği tereddütleri hatıralarına yansıtmıştır. Mütereddin bir hava içinde başlayan Vali ve Mustafa Kemal ilişkisi Millî Mücadele'nin seyri belli olduktan sonra kaleme alınan hatıratında, adetâ Mustafa Kemal'in öngördüklerini yerine getiren bir vali portresine dönüşür. Kendisini, Millî Mücadele ile ilgili hızlı gelişmelerin ortasında bulan valinin "Hatıratı" sözü edilen bilgilerin ışığında ihtiyatla ele alınmalıdır. Eserde, mahallî Kuva-yi millicilere özel önem atfetmesi, eşraftan İtilâf Hürriyet Fırkası taraftarları hakkındaki aşırıya kaçan değerlendirmeleri siyasî durumun nazikliği ile izah edilebilir.

Mevcut tarihi kaynakları değerlendirmeye tabî tutmadan önce devrin tarihine tanıklık etmiş kişilerin belirlenmesinde fayda vardır. Mustafa Ke-

mal’le birlikte Samsun’a çıkan silah arkadaşları (on sekiz kişi) Millî Mücadele’nin ilk tanıkları oldu. Onlara sırasıyla Amasya, Erzurum ve Sivas’taki tarihi olaylara müdahil olan mahallî idareci, asker ve eşrafı ilâve edebiliriz. Ülkemizde önemli görevlerde bulunan insanların hatıralarını yazması geleneği pek yerleşik olmamakla beraber istisnaları da vardır. Rauf Orbay’ın hatıraları “Cehennem Değirmeni Siyasî Hatıralarım” ismiyle iki cilt halinde yayınlanmıştır. Orbay, 1914 yılında İngiltere’ye ısmarlanan “Sultan Osman Gemisi”ni teslim almaya gittiği Londra hatıralarıyla kitabına başlar. Sivas Kongresi hakkındaki yazdıkları, iki teferruat haricinde bilinen şeylerdir. Eserinde, farklı malûmattan birincisi, Amerikalı General Harbord Heyetinin, Amerikan hükûmetine sunduğu raporun, Orbay’ın Meclis-i Mebûsan üyesi bulunduğu sırada bizzat Harbord’ın kendisinden temin ettiği sureti, diğeri ise Sivas’ta, mahallî önderlerden Halis Turgut’la kendisi ve Mustafa Kemal arasındaki mülâkattır. Eser bütünüyle ele alındığında, Millî Mücadelenin değişik safhalarını tarihi bütünlüğü içinde inceleyen temel kaynaklardan birisi olma özelliğine sahiptir. Mücadelenin diğer tanıklarının Nutuk formatındaki değerlendirmelerinden farklı yorumlarıyla ayrılır. Yunus Nadi, “Mustafa Kemal Paşa Samsun’da” ve, “Ali Galip Hadisesi” isimli eserlerinde konulara ışık tutar Mustafa Kemal’in yakın çevresinden usta bir gazetecinin izlenimleri olarak dönem hakkında önemli ip uçları verir. Kılıç Ali’nin Hatıraları “Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor” ve “Atatürk’ün Sırdaşı Kılıç Ali” isimleriyle iki değişik yayınevi tarafından basılan eser, hatıra sahibinin bizzat yaşadığı İstiklâl Mahkemeleri hakimliği benzeri hatıralarıyla Cumhuriyet tarihinin farklı yönlerine ışık tutmaktadır. “Atatürk”ün Anıları (1917–1919)”, Falih Rıfkı Atay’ın Mahmut Soydan ile birlikte kaleme aldığı Hakimiyet-i Milliye gazetesinde yayınlanmak üzere anlattıklarını kapsar. Halide Edib “Türkün Ateşle İmtihani”nda konuyla ilgili hiçbir kaynaktan ismi geçmeyen Halis Turgut’a dair, şu değerlendirmede bulunur, “Sivas”ın millî harekete bağlılığı çok büyüktü. Burada kendisini tehlikeye atarak, temsilcileri tutanlar arasında en önemli kişilerden biri Halis Turgut beydir”.

Mustafa Kemal Paşa Samsun’a çıktığında Karargâhında yer alan silâh arkadaşlarının bir kısmı Cumhuriyet döneminde de önemli görevlerde bu-

lunmuş, hatıralarını neşretmişti. Atatürk'le birlikte Samsun'a çıkanlar, konusunda detaylı bir çalışma "Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar," isimli eserle, Fethi Tevetoğlu tarafından yapılmıştır. Tevetoğlu, bu kişiler hakkındaki araştırmalarının "Türk Kültürü Dergisi"nde önce makaleler halinde yayınlamış sonra bir kitapta toplamıştır. Bunlardan birisi (Ayıcı) Mehmet Arif Beydir. Arif Bey, "Anadolu İnkılabı, Millî Mücadele Anıları (1919–1923)", isimli hatıralarında, ülkenin siyasî ahvaliyle ilgili bir durum değerlendirmesinde bulunur. Hatıraları arasında Sivas Kongresi'ne ayırdığı kısım kısıtlı olup Millî Mücadele'nin diğer bahisleri üzerine yoğunlaşmıştır. Bu heyet-ten diğer bir hatıra sahibi Hüsrev Gerede'dir. "Hüsrev Gerede'nin Anıları Kurtuluş Savaşı, Atatürk ve Devrimler 19 Mayıs 1919–10 Kasım 1919", isimle yayınlanan eserinde, hâdiseler günlük tarzında kaydedilmiştir. Mustafa Kemal ve arkadaşlarının Erzurum Kongresi öncesi, Sivas Kongresi sonrası, Sivas'ta buldukları süre içinde gelişen iç ve dış olaylar hakkında günlük mâlumat vermekte yorumlarda bulunmaktadır. Mustafa Kemal ve arkadaşlarına Erzurum'da katılan eski Bitlis valisi Mazhar Müfid Kansu'nun, "Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber isimli eserinde ise Kongre öncesi ve sonrasında Sivas'ta cereyan eden hadiseler hakkındaki görüşlerini ayrıntılarıyla kaleme alınmış, yazar, Mustafa Kemal ve arkadaşlarının halet-i ruhiyyesini eserine yansıtmıştır. Mustafa Kemal Paşa tarafından kongre hazırlıkları için görevlendirilen Albay İbrahim Tali Öngören ve eski meclis-i Mebûsan üyesi Rasim Başara ise bu hazırlıkların önde gelen kişileri oldukları halde hatıralarına henüz tesadüf edilmemiştir. Haklarındaki ilk bilgi Reşit Akif Paşanın hatıralarında, onların Sivas halkını Millî Mücadele konusunda aydınlatmak ve şehri Kongreye hazırlamak için gösterdikleri çabaya dair ifadelerden anlaşılmaktadır. Cumhuriyet döneminde de TBMM üyesi olan Başara, Vehbi Cem Aşkun'un Sivas Kongresi adlı eserinde bilgisine başvurduğu kaynak kişilerden birisidir. Mustafa Kemal Paşanın Karargâh erkânından İbrahim Süreyya Beyin (Yiğit) Erzurum'dan Sivas'a gelirken Çardak Boğazında geçirdikleri gece hakkında yazdıkları "Çardak Boğazında Bir Gece", Necip Ali Bey'in yazısı. Sivas Kongresi, Kayseri delegelerinden Ahmet Hilmi Beyin "Kendi Kitabım (1904–1920) Hatıralarım", isimli eseri belirtilen tarihlerdeki siyasî-içtimai

birçok olayı aydınlattığı gibi yazarının 1913–1917 yılları arasında Sivas Valiliği görevini yürüten Muammer Bey ile beraber sırasıyla Mektupçu, Kangal, Suşehri, Şebinkarahisar kazalarında Mutasarrıflık görevlerini yürütmesi, 4 Eylül Sivas Kongresi'ne Kayseri delegesi olarak katılması hatıralarının önemini artırmaktadır. Şükrü Elçin'in "Hacı Derviş'ten Duyduklarım" isimli yazısı, Derviş Devirmiş'in, bir gazetede tefrika edilen "Kongre" günlerinden hatırladıklarını muhtevî tefrikada bu cümleden sayılabilir.

Atatürk Biyografileri

Mustafa Kemal biyografisi alanında Şevket Süreyya Aydemir "Tek Adam, Mustafa Kemal, 1919–1922", isimli üç ciltlik eseri Mustafa Kemal Atatürk'ün doğumundan ölümüne uzanan süreyi ele alan kapsamlı bir çalışmadır. Aydemir özel arşivlerden istifade fırsatı bulduğu gibi bilgi sahibi birçok kişiyle görüşme imkânını bulmuştur. Lord Kinross'un da "Atatürk Bir Milletten Yeniden Uyanışı," isimli eserinde, Aydemir'le aynı yolu izlediği, . O zamanlar henüz sağ olan Millî Mücadele önderi bir çok kişiyle görüşüp yakından tanıştığı, gerek Atatürk gerekse yakın çevresindeki kişi ve olayları tahlilindeki derinlikten anlaşılmaktadır. Amerikan diplomatı Josep C.Grew'in, "Atatürk ve Yeni Türkiye" eseri, Türkiye Cumhuriyeti'nin ABD Büyükelçisi olarak 1927–1932 yılları arasında bulunduğu Ankara'daki gözlemlerini aktardığı, siyasî hatıralar yanında, yazarın sosyal ve kültürel bakış açısını da yansıtır. Arnold Toynbee'nin, İzmir Uluslararası Koleji tarih hocası Kennet P. Kirkwood ile beraber yayınladığı "Türkiye İmparatorluktan Cumhuriyete Geçiş Serüveni" isimli eser, İmparatorluktan Cumhuriyete geçiş sürecini inceleyen makalelerden oluşmaktadır. Tarih alanındaki diğer çalışmalarıyla dikkat çeken Toynbe'nin eseri bu sahada önemli çalışmalardandır. Andrew Mango, "Atatürk, Modern Türkiye'nin Doğuşu," isimli eserde, Atatürk'ün şahsından yola çıkarak yeni Türk Devletinin tahlili yapıldığı son araştırmalardan birisidir. Erzurum –Sivas Kongresi bahisleri kitapta geniş şekilde yer almaktadır. Paul Dumont, "Çağdaş Türkiye'nin Doğuşu," Mahmut Esat Bozkurt'un "Atatürk İhtilali" isimli eseri ise Cumhuriyetin felsefi ve hukuki temellerini konu edinen bir çalışmadır. Falih Rıfkı Atay, "Çankaya, Mustafa Kemal'in Çankaya'sı" Atatürk'ün do-

ğumundan ölümüne kadar, özellikle Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren yakın çevresinde yer almış bir yazarın gözlemlerine dayanır. Yusuf Hikmet Bayur, “Atatürk Hayatı ve Eserleri” ve bir heyet tarafından yazılan “Atatürk” isimli biyografik eserler bu listeye ilâve edilebilir.

Sürelî Yayınlar

Millî Mücadele sırasında Türk basın tarihiyle ilgili yazılan eserler bahsinde Yücel Özkaya ”Millî Mücadele’de Atatürk ve Basın 1919–1921” 1919–1921 yılları arasında Mustafa Kemal’in basınla ilişkilerini Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi belgelerine ve devrin gazetelerine dayanarak incelemiştir. Ömer Sami Çoşar, “Millî Mücadele Basını” İzzet Öztoprak’ın “Kurtuluş Savaşında Türk Basını 8 Mayıs 1919–1921” isimli eser, Dünya kamuoyunda, Türk dış politikası eksenli haberlerin, Türk basınındaki yansımaları bağlamında Türk basının bir değerlendirmesini sunarlar. İstanbul basını Sivas Kongresi ve sonrasında gelişen siyasî olayları, dikkatle izleyerek gazete sayfalarında geniş yer vermiştir, yazarın bu alandaki bir başka eseri “Türk ve Batı Kamuoyunda Millî Mücadele “ ismini taşır. Yahya Akyüz’ün “Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919–1922)” isimli eseri Millî Mücadelede, Fransız kamuoyunun tepkilerini aydınlatan, önemli bir çalışmadır. Yazar, Fransız gazete ve dergilerini Türk basını ile karşılaştırmalı olarak tetkik etmiştir. Bu tarzda diğer bir çalışma ise Osman Ulagay tarafından “Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı” ismiyle Amerikan basını ve kamuoyu üzerine yapılmıştır. Ergun Aybars, “Millî Mücadelede İngiliz Basını” isimli makalesinde, münferit bir olayın “Şeyh Recep” hadisesinin izini İngiliz basınındaki ele alınışıyla konu edinmiştir.

Eleştirel Görüş Getiren Eserler

Dr.Rıza Nur’un “Hayat ve Hatıratım” ismiyle basılan dört ciltlik eseri, yazarının kimliği kadar kitabın kendi serüveni ve yazdıklarıyla da dikkate değerdir. Eser, 1924 yılında Paris’te kaleme alınmış, müellifi 1942 yılında Türkiye’de vefat etmiştir. Britisch Museum’a 1960 yılına kadar açılmaması kaydıyla teslim edilen el yazması nüsha Cavit Orhan Tütengil tarafından

tespit edilerek kamuoyuna duyurulmuştu. Birinci cildi, eserin giriş bölümü-hayatı, ikinci bölüm hekimlik dönemini ve Meşrutiyet döneminde başlayarak I. Dünya Harbi'ne kadar süren siyasî hayatını kapsar. II. ciltte, siyasî hayatının Millî Mücadele'ye kadar olan kısmını anlatır. III. ciltte, Milli Kıyamın (Hareketin) İç yüzü, Lozan Konferansı ve Mustafa Kemal'in Nutku'nun Mahiyeti bölümleri eserin can alıcı kısımlarıdır. Eserin dördüncü cildi, Cumhuriyetin ilanından sonraki hadiselerle ayrılmıştır. Dördüncü cilt, yazarın eserleri hakkında tafsilatlı bilgi vermesi ve Serbest Fırka başlıklı kısım ile sona erer. Eserin Sivas Kongresi dönemini anlatan kısmı III. cildin giriş kısmındadır. Rıza Nur, "Hayat ve Hatıratım" isimli eserinde Cumhuriyet ve kurucularına farklı bir pencereden bakar, alışılmışın dışında kin, garaz, hakaretimiz ifadeler ilk bakışta eserin ciddiyetini gölgelemekle beraber, metnin bütünlüğü göz önüne alındığında incelenmeye değer bir eser olduğu görülür.

Mütareke Döneminde Yazılanlar

İbnülemin Kemal'in "Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar" isimli eseri, son Osmanlı münevverine misal şahsiyetiyle, sahasında klasik değere sahiptir. Mütareke dönemi hükümetleri devlet ricali hakkında başvurulması gereken eserlerin ilk sırasında yer alır. Haydar Rüştü Öktem'in, İzmir'de yayınlanan Anadolu ve Duygu gazetelerinde yayınlanan yazıları bir kitapta toplanarak "Mütâreke ve İşgal Anıları" ismiyle yayınlanmıştır, kitap, yazarın Mütâreke yıllarında ve tanık olduğu Yunan işgalinin üç ayı hakkındaki hatıralarını kapsar. Mütâreke yıllarındaki İstanbul hükümetlerinde görev almış devlet ricâlinin hatıraları arasında Mehmet Tevfik Bey, Bir Devlet Adamını Mehmet Tevfik Beyi (Biren) "II. Abdülhamit, Meşrutiyet ve Mütâreke Devri Hatıralar C. II" isimli eser Paşanın şahit olduğu hadiseleri, tanıdığı kişileri ifade etmektedir. Tevfik Paşanın oğlu, Sultan Vahideddin'in damadı, İsmail Hakkı Okday'ın, "Yanya'dan Ankara'ya" isimli hatıratı ise Balkan harbi anılarıyla başlar saraya damat olması ve Anadolu'ya cephe görev almak üzere geçmesiyle sona erer. Son dönem saray hayatı, Enver, Tevfik Paşalar ve bizzat Sultan Vahideddin ailesi hakkında değerlendirmelere yer verir. Ahmet İzzet Paşanın, "Feryadım" ismini verdiği iki ciltlik

hatıralarının ilk cildi, Harp tarihini ilgilendiren konulara ayrılmış, ikinci cilt ise Mütâreke ve İstanbul yıllarına hasredilmiştir. Saltanatın son günlerini, İstanbul'daki devlet ricalinin ruh haletini, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecindeki sancıyı adetâ ruhunda hissederek hatıratına yansıtmıştır, eser, muhalif bir bakış açısı sunmaktadır. Necip Fazıl Kısakürek'in "Vahideddin" isimli eseri Sultan Vahideddin'in nokta-ı nazarından siyasî hadiseleri izaha çalışan bir edebiyatçının bakış açısını yansıtır, Tarık Mümtaz Göztepe'nin "Vahideddin Mütâreke Gayyasında" isimli eseri ise, Mütâreke döneminde İstanbul'da görevli, (Harbiye Nazırı Yaveri) saraya yakın bir kişinin, tanık olduğu olayların saraydan görünüşüdür. VI. Mehmed Vahideddin ve zamanı hakkında kapsamlı bir araştırma eseri devrin son tanıklarının şahadeti ve Osmanoğlu ailesinin özel arşivinden istifadeyle Murat Bardakçı tarafından yazılan "Şahbaba" isimli eserdir. Eser, adetâ Vahideddin noktasından yapılan Millî Mücadele'ye eleştirel yaklaşımların ciddi deliller ileri süren yeni bir versiyonudur. Başmabeyinci Lütfü Bey (Simavi) "Osmanlı Sarayının Son Günleri" eserinde Sultan Mehmet Reşat döneminde Başmabeyincilik görevini üç yıl, 1918 yılında Sultan Vahideddin devrinde ise 1919 yılına kadar bir yıl aynı görevi yürütmüştür. Lütfü Beyin hatıraları sarayda bulunduğu yıllara ait gözlemlerine dayanır, özellikle Mütâreke döneminde İstanbul'da görevli devlet adamları ile, siyasetçiler hakkındaki değerlendirmeleri kıymetlidir.

Halit Ziya Uşaklıgil'in "Saray ve Ötesi (Son Hatıralar)", ismiyle yayınlanan anılarından, 31 Mart Vakasından sonra Osmanlı Sarayının Meşrutiyet düzenine uyum sürecini izlemek mümkündür. Şahit olduğu tarihi olayları, kişileri tasvir ederken edebiyatçı kişiliğinin ön plana çıktığı; psikolojik tahlillerde bulunduğu görülür. Mütâreke döneminin önemli tanıklarının hatıralarını da zikretmekte fayda vardır. Dönemin saraydaki önemli şahitlerinden Ali Fuat Türkgeldi'nin, "Görüp İşittiklerim", isimli hatıratı, Sultan Reşad, Sultan Vahideddin devirlerinde Mabeyin Başkatipliği görevlerini yürütmüş olan yazarın, Osmanlı Sultanları ve devlet adamlarının ruh haletlerini, hadiseleri birebir nakletmesiyle dönemin önemli kaynaklarından birisidir. Albay Hüsamettin Ertürk'ün hatıralarını ihtiva eden "İki Devrin Perde Arkası" isimli eser Mütâreke yılları İstanbul'u ve Millî Mücadele'nin

İstanbul cephesi hakkında fikir verir. Galip Söylemezoğlu, “Başımıza Gelenler” adlı eserinde, 1918–1922 yılları arasında cereyan eden ve şahit olduğu hadiseleri izah etmektedir. Ahmet Reşit Reyin “Canlı Tarihler- Gördüklerim, Yaptıklarım 1890–1922” isimli hatıralarının toplandığı eser, belirttiği tarihler arasında şahit olduğu önemli hadiselerin yer aldığı hatıra kitaplarıdır. Refik Halit Karay “Minelbâb İlelmihrâb” isimli eseri, Millî Mücadele'nin karşı cephesinde yer alan bir yazarın kendi iç hesaplaşmasının bir misalini verir.

Ahmet Emin Yalman'ın, dört ciltlik “Yakın Tarihimizde Gördüklerim ve Geçirdiklerim” isimli eseri 1888–1970 yıllarını kapsayan hatıraları devri aydınlatan önemli anılardır. Yazar eserinin birinci cildinde Abdülhamit devri yaşadıklarını gazeteciliğe ilk adımını, atışını, Meşrutiyetin ilânını, Amerika tahsilini harp muhabirliğini; ikinci ciltte, son padişahın hışmına uğrayıp Kütahya'ya, ardından İngilizler'in İstanbul'u işgalinde Malta'ya sürgünü, Millî Mücadele'ye katılışını; üçüncü ciltte, 1922-1944 yılları arasındaki mücadelesini., tek parti iktidarında çektiklerini dile getirir.

Osmanlı'nın son Cumhuriyetin ilk gazetecilerinden olan Yalman'ın hatıraları alanının önemli kitaplarıdır.

Millî Mücadele Önderlerinin Eserleri

Kazım Karabekir, “İstiklâl Harbimizin Esasları” isimli eseri, Birinci Dünya harbi şartlarını, İstiklâl mücadelesi öncesi hadiseleri teferruatıyla ele alır. Paşanın İstanbul'dan Anadolu'ya geçiş tarihi 12 Nisan 1919'dur. Karabekir, Erzurum ve Trabzon başta olmak üzere Doğu ve Karadeniz vilâyetlerinin özel şartlarına müdahil olduğundan halkın itimadını kazanmıştır. Karabekir, Sivas Kongresi ve sonrasında, kumandası altındaki bölgelerde halkın Mustafa Kemal'e, Millî Mücadele'ye tavrını farklı açılardan değerlendirmekte, birçok noktada Nutuk'a muhalif fikirler serdetmektedir. 27 Mart 1945 tarihinde Milli Eğitim Bakanlığı bakan odasında bir araya gelen Maarif Bakanı Hasan Ali Yücel, Kazım Karabekir Paşa ve Enver Ziya Karal'ın iştirakiyle yapılan Cumhuriyet ve İnkılâp tarihi konularını kapsayan dört toplantının metinleri ile Enver Ziya Karal'ın cevabî yazısının eserin sonuna eklenmesi kitabın değerini artırmaktadır.

Tarih Araştırmaları

Türkiye’de hakim tarih tezleri, Kemalist, milliyetçi, lâik tarih tezlerinin haricinde 1970’li yıllardan itibaren ders kitaplarını eleştirmekle başlayan Marksist yaklaşımlı tarih çalışmalarına tanık oluyoruz. Bu çalışmaların en yetkini Sina Akşin’in yönetiminde yayınlanan dört ciltlik “Türkiye Tarihi”dir. Son iki cildi 1980 yılına kadar olan devreyi kapsamaktadır. Mütâreke yıllarındaki İstanbul’un siyasî havası Sina Akşin’in “İstanbul Hükûmetleri ve Millî Mücadele” isimli eserindeki titiz çalışmasında ifadesini bulmaktadır. Akşin, bir makalesini ise Paris sulh görüşmelerinin yaklaştığı günlerde sömürge muamelesi görmemek için 1919 Ekim, Kasım aylarında basında gündeme gelen medenileşme ve kadın haklarına ayırmıştır.

İstanbul hükûmetleri ve Millî Mücadele bahsinin incelemekte Nur Bilge Criss ise araştırmasında işgal kuvvetlerinin politikası üzerinde odaklanmaktadır. Murat Belge’nin yönetmenliğinde hazırlanan “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye” ve “Cumhuriyet Döneminde Türkiye” isimli tarih ansiklopedileri tarih yazıcılığımızın sol kulvarda eriştiği seviyeyi ortaya koyan niteliği ile başvurulması gerekli eserlerdir. İlk dönem Cumhuriyet tarihi siyasî hadiselerinin özgün bir incelemesi için Mete Tuncay’ın “Türkiye Cumhuriyet”inde Tek Parti Yönetiminin Kurulması” isimli eserine ve aynı yazarın Cumhuriyet öncesi ve sonrası sol akımlar konusunda “Türkiye’de Sol Akımlar (1908–1925)” isimli çalışmasına başvurulabilir. Tuncay’ın her iki eseri de sahalarda genel kabul görmüş eser arasında zikredilmektedir.

Şevket Süreyya Aydemir, Enver Paşa hakkındaki tarihi malzemeyi değerlendiren üç ciltlik monografik bir eser ortaya koymuştur. Eser, orijinal kaynakların ustaca kullanılmasına misaldir ve Enver Paşanın şahsiyeti hakkında önemli ipuçları vermektedir. Bernard Lewis, Erich Jan Zürcher’in araştırma eserleri Mustafa Kemal Atatürk ve modern Türkiye’nin oluşumunu inceleyen önemli eserlerdir.

Kongrenin Uluslararası Yankıları

Manda konusu, Erzurum Kongresi sırasında Millî Mücadele önderlerinin önemli problemlerindendi, Halide Edip Adıvar, Mustafa Kemal’e gönderdiği uzun bir mesajda özet olarak İstanbul’daki aydınlar adına, ülkenin

durumu göz önüne alındığında, Türkiye'nin eski ve yeni sınırlarını kapsayan geçici bir Amerikan mandasının katlanılabilir olduğu düşüncesini taşıdıklarını belirtiyordu. Halide Edip, King-Crane Komisyonu ile temas halindeydi. Komisyon, Amerikan Cumhurbaşkanı tarafından özellikle Arap illeriyle ilgili güdüm meselesini araştırmaya görevlendirilmişti. Bu incelemeyi tamamladıktan sonra Türkiye'nin güdümü, İstanbul'un idaresi, Ermeni güdümü konusunda da tezler üretmiştir. Komisyonun iddiasına göre, Sivas Kongresinin Amerikan Mandasını talep etmesi bekleniyordu, Ağustos sonlarında İstanbul'da bulunması başkentte birçok aydının Amerikan Mandası konusunda Sivas Kongresi'ne baskı yapmasına yol açmıştır.

Sivas Kongresi, 8 Eylül 1919 tarihli oturumunda Manda meselesini görüşmeye açtı. Mustafa Kemal, söz alarak Sivas'ta bulunan Amerikalı gazeteci Edgar Brown'la görüşmesi hakkında bilgi verir. Brown'un münasebetleri hakkında, Akdes Nimet Kurat'ın bir makalesi, Deniz Bilgen'in, "Sivas Kongresi'ne Katılan Amerikalı Gazeteci Louis Edgar Browne" isimli bir tez çalışması vardır. Bilgen, Browne'in Millî Mücadele ve Sivas Kongresi sırasındaki faaliyetlerini İngiliz ve Amerikan kaynaklarından da istifadeyle inceleyerek, Sivas Kongresi'nin bu yabancı misafirini aydınlığa çıkarmıştır.

Sivas Kongresi'nde tartışılan konulardan birisi olan manda meselesinde zikredilmesi gereken bir eser, Mine Erol, "Türkiye'de Amerikan Mandası, 1919–1920 Erol, çalışmasında Türk ve Amerikan kaynakları arşiv belgeleri, hatıralardan karşılıklı olarak istifade etmiştir.

Harbord Heyeti, Mandacılık konusunda bir çalışmada Cemal Kutay tarafından "Türk Millî Mücadelesinde Amerika" ismiyle yayınlanmıştır. Amerika Birleşik Devletleri, Osmanlı toprakları üzerinde bir Ermeni devleti kurulması ve mandaterlik zemininin şartlarını tetkik etmek üzere General Harbord'ı bir heyetle Anadolu'da görevlendirdi. General Harbord'ın Anadolu gezisi ve raporu Millî Mücadele hakkında dünya kamuoyunda müspet izlenimlere vesile olması bakımından önem taşır. Konuyla ilgili ilk çalışmalar Fethi Tevetoğlu'nun makaleleridir General Harbord hakkındaki daha etraflı bir araştırma ise Seçil Akgül, tarafından "General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu Kurtuluş Savaşı Baş-

langıcında” ismiyle yayınlanan eserdir. Bu konuda son yayınlardan birisi de Metin Ayışığı’nın “Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye’ye Gelen Amerikan Heyetleri” isimli kitabıdır. Erzurum Kongresinin yapıldığı günlerde tartışılmaya başlayan Manda meselesinin samimi taraftarlarından biri de Halide Ediptir. Sivas Kongresi hazırlık safhasında yazdığı bir mektupta Rauf Orbay ve Mustafa Kemal’i iknaya çalışır. İkinci mektup Kara Vasif Beyin yazdığıdır.

Milletler Cemiyeti veya Amerikan Mandasının on beş ilâ otuz yıllık ma-kul ve mahdut bir süre kabul edilmesinin uygun olduğu hakkında bir layiha ise Ahmet İzzet Paşa tarafından yazılmıştır. Konuyu, Millî direnişe katılan komutanlar kademesinde inceleyen bir makale, Millî Mücadele’de manda ve himaye meselesini inceleyen bir kitap çalışması da Kadir Kasalak tarafından yazılmıştır İtilâf Devletleri belgelerine dayanarak yapılan çalışmalardan birisi Bilal Şimşir’in “İngiliz Belgelerine Göre Atatürk (1919–1938)” eseridir. Savaş sonrası yıllarda Sevr ve Lozan anlaşmasını yaratan diplomasiyi konu alan bir çalışma Paul Helmreic’in İtilâf Devletleri’nin dış siyasetini ele aldığı “From Paris to Sevres. The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919–1920”/ Paris’ten Sevre Osmanlı İmparatorluğunun 1919–1920 Barış Konferansında Taksim Edilişidir. Ömer Kürkçüoğlu’nun “Türk-İngiliz İlişkileri (1919–1926)” İngiliz kaynaklarından istifadeyle hazırlanmış eserlerdir. Stefanos Yerasimos, “Türk Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden Millî Mücadeleye” adlı kitabında Millî Mücadelecilerle Bolşevikler arasındaki ilişkileri ele alır. Selami Kılıç ise iki farklı çalışmada Ermeni meselesi ve Almanya arasındaki münasebeti, Türk- Sovyet diplomasisinin ele almıştır. Bilge Yavuz “Türk Fransız İlişkileri 1919–1932” Turhan Baytop, “İngiliz Kaynaklarında Türk Kurtuluş Savaşı” ve Cemil Koçak’ın “Türk Alman İlişkileri, 1923–1939 İngiliz Kaynaklarında Türk Kurtuluş Savaşı” Kamuran Gürün’ün “Türk Sovyet İlişkileri” isimli eserler Türk-Fransız-İngiliz-Alman ve Sovyet ilişkilerinin bir dönemini anlatan son zamanlarda yapılmış çalışmalardır.

Laurens Evans’ın 1914–1924 arası Türkiye’nin paylaşılması konusundaki ABD politikaları, “Türkiye’nin Parçalanması ve ABD Politikası

1914–1924” E. N. Benett’in, İtilaf kuvvetlerinin saklı tuttukları Anadolu politikaları hakkındaki saklı raporları, . Paul C. Helmreich’in “Sevr Entrikaları,” isimli eseri Sevr kapsamında diplomatik oyunları ele aldığı, mevzuumuzun ana çerçevesini teşkil eden, görülmesi gereken eserlerdir. Gotthard Jaeschke’nin “Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri” adlı kitabı Millî Mücadele’nin karanlıkta kalmış birçok noktasını İngiliz belgeleri vasıtasıyla aydınlattığı gibi yaygın kanaatin aksine Millî Mücadele’nin gidişatını erken değerlendiren İngiliz Yüksek Komiserliğinin, Londra, Paris ve Roma’da kaleme alınan taksim planlarına karşı Türk müdafilerin haklılığını kabul ederek. daha yumuşak bir hasmane tavır sergilediğini belgelerle izaha çalışmaktadır. Millî Mücadele günlerinin Amerikan belgeleri ışığında bir incelemesi de Orhan Duru’nun “Amerikan Belgeleriyle Türkiye’nin Kurtuluş Yılları“ isimli eseridir, yine Türkkaya Ataöv’ün Amerikan belgelerine dayanarak hazırladığı Amerikan emperyalizminin doğuşunu incelediği “Amerikan Belgeleriyle Amerikan Emperyalizminin Doğuşu”, isimli eser göz ardı edilmemelidir.

Akademik Yayınlar

Sivas Kongresi, 2002 yılından başlayarak birkaç yıldır Sivas valiliği, Cumhuriyet Üniversitesi ve Atatürk Araştırma Merkezinin müştereken düzenlediği Uluslararası ilmî toplantılarda ele alınmaya başlamıştır. Bu ilmi toplantılar geleneksel hale getirilerek yurt ve Dünya düzeyinde ilim adamlarının katılımıyla devam etmektedir. Sivas Kongresi hakkında ikinci sempozyum, “Erzurum ve Sivas Kongreleri Sempozyumu, 27–29 Mayıs 2002,” ismiyle Gazi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından düzenlenerek bildirileri yayınlanmıştır.

Sivas Kongresi ile ilgili tez çalışmaları, tespit edebildiğim kadarıyla dönemin basın ve arşiv belgelerini esas alan Aziz Tokdemir, “Atatürk Döneminde Yapılan Kongreler” isimli tez ve diğer yüksek lisans tezleri, Ahmet Saraçgil, “Mustafa Kemal Paşanın Katıldığı Kongrelerin Cemiyetler Hukuku Bakımından Değerlendirmesi”; İlhan Durmuş, “Sivas Kongresi ve Heyet-i Temsiliyenin Damat Ferit Hükümetiyle Mücadelesi” Deniz Bilgin “Millî Mücadelede Ali Galip Meselesi”, Deniz Bilgin, “ABD Gözüyle Si-

vas Kongresi Amerikan Mandası ve Gazeteci L. E. Browne'nın Faaliyetleri", Seçil Akgün, "General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu Kurtuluş Savaşı Başlangıcında, ", Metin Ayışığı, "Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye'ye Gelen Amerikan Heyetleri", Miyase Şengül Karaçam, "Erzurum ve Sivas Kongreleri", Ramazan Tosun "Millî Mücadelede Sivas", Hüseyin Yıldırım "İstiklâl Harbinde Sivas" tır.

Sonuç

"Sivas Kongresi" konusu Mücadele ile ilgili eserler arasından Sivas Kongresinden bahseden veya bizzat konusu Kongre olan eserler incelendiğinde mahallî eserlerin azlığı dikkat çekmektedir. Birinci dereceden tanıklara dayanarak yazılan neredeyse tek eser Vehbi Cem Aşkun'a ait olmaktadır. 1945 gibi geç bir zamanda yayınlanan bu eserde ise Kongre günleri Sivas'ının tanıklarından pek azıyla temas edilebilmiş bazı tanıkları ise hiç kayda alınmamıştır. Sivas Kongresi hatıralarının tazeliğini koruduğu yıllarda (1940'lı yıllar) yazar sözlü tarihçiliğin zorluklarından söz etmektedir. 1970'li yıllarda aynı zorlukların geçerli olduğunu bizzat müşahede ettiğimi belirtmek isterim. Kongre tarihinde, mahallî siyasî aktörlerin ikinci kuşak yakınlarıyla temasında 1970-1980li yıllarda bile konuşmaktan imtina ettiklerini gördüm. "Şeyh Recep Olayı" ismiyle ünlenen hadise hakkında bilgisine başvurduğum şeyhin yeğeni Hilmi Erek, bildiklerini anlatması için yapılan ısrarı; "Hoca hoca tarihi fazla karıştırma altından Şeyh Recep çıkar" espiyle savuşturarak noktalamıştı. Benim, anlamsız bir korku olarak nitelediğim suskunluğunun hayat tecrübesinden kaynaklandığını, Erek'in 1992 yılında vefaatinden sonra fark ettim. 1920 doğumlu olan Erek, amcasının kimliği nedeniyle girdiği askerî liseden kaydı silinmiş, zoraki esnaflığı hüsrarla sona erdikten sonra küçük bir memuriyet elde edebilmişti ve Cumhuriyetin onuncu yıl affından istifadeyle Şam'daki sürgünden dönen amca Şeyh Recep'in bir Arap eş ve Türkçe'yi yarım yamalak konuşan çocuklarıyla sığındığı Şemseddin Sivasî tekkesinin müştemilatında mahrumiyet içinde ömrünü tamamlamasına şahit olmuştu.

Sivas Kongresi hakkında mahallî kaynakların azlığı konusu Cumhuriyetin kurulmasından hemen sonra ilk çok partili hayata geçme tecrübesin-

de saklıdır. 25 Kasım 1925 tarihinde, Sivas'ta, Şapka İnkılâbı aleyhine duvara asılan bir hafta vesilesiyle mahalle muhtarlarının tamamı yargılanıp suçsuz bulunup bırakıldıktan sonra şapka giymemekte direndiği gerekçeyle şehir eşrafının bir kısmı sorgulanmış. Mahkeme sırasında yaftadan başlayan sorgu siyasî çekişme zeminine taşındığı gibi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası mensuplarının parti ile münasebetleri ve seçimlerde Cumhuriyet Halk Fırkası aleyhine çalışıp çalışmadıkları konusunda yoğunlaşmıştı. Dava sonunda TCF taraftarı ve eşraftan iki kişi on beşer yıl, beş kişi on yıl, üç kişi yedi buçuk yıl ve iki kişi üç yıl sürgün cezasına çarptırıldı. Birçoğu, aynı zamanda Sivas Kongresine birinci derecede destek veren bu sanıkların, cezaları Cumhuriyetin onuncu yıl affı ile ortadan kalkacaktır. Siyasetle uğraşmanın bedelini ağır ödeyen mahaldeki Cumhuriyetin ilk önder siyasetçi kadrosu, belki de onuncu yıl coşkusu bir köşede buruk bir af haberiyle karşılaşmış, Kongre hatıralarını da kendilerine saklayarak paylaşma gereğini duymamışlardır.

Makalede, Sivas Kongresi'yle ilgisi oranında ele alınan kaynakların zikredilmesi, kritik edilmesi sonucu oluşan kaynakça ile Sivas Kongresi'ne farklı perspektiften yaklaşımlara yardım amaçlanmıştır.

Kaynakça

1. Adivar, Halide Edib, **Türk'ün Ateşle İmtihanı**, Atlas Kitabevi, İstanbul 1992.
2. Alkan, Ahmet Turan, "İstiklâl Mahkemesinin Sivas Günleri ve Muhaliflerin Tasfiyesi" **Tarih ve Toplum**, Sayı, 62.63.64, (Şubat, Mart, Nisan 1989)
3. Aşkun, Vehbi Cem, **Sivas Kongresi**, 2. Baskı, İstanbul 1963.
4. Atatürk, Mustafa Kemal, **Nutuk**, Haz, Zeynep Korkmaz, C.I, Ankara 1984.
5. Bıyıklıoğlu, Tefik, **1919–1921 Atatürk Anadolu'da**, Ankara 1981.
6. Bilgen, Deniz, **ABD Gözüyle Sivas Kongresi Amerikan Mandası ve Gazeteci L. E. Browne'nın Faaliyetleri**, Kaynak Yay. İstanbul 2004.
7. Bilgen, Deniz, "Millî Mücadele Aşamasında Amerikalı Gazeteci L.E. Browne'in Türkiye İzlenimleri-Sivas Kongresine Katılması", **Sivas Kongresi I. Uluslar arası Sempozyumu 2-4 Eylül 2002**, Haz, Celil Öz vd, Siskav y. 2002.
8. Duman, Hasan, **Osmanlı-Türk Süreli Yayınları ve Gazeteleri (1828–1929)**, C. I, Ankara 2000.
9. Dursunoğlu Cevad, **Millî Mücadelede Erzurum**, Ankara 1946.
10. Gökbilgin, Tayyip, **Millî Mücadele Başlarken**, C, I-II, Ankara 1959–1965.
11. Kaymaz, Nejat, **Tarihten Güncelliğe Ermeni Sorunu**, İstanbul Kaynak Y. 2001.
12. Önder, Mehmet, **Atatürk'ün Yurt Gezileri**, Ankara 1975.
13. Parla, Taha, **Türkiye'de Siyasî Kültürün Resmi Kaynakları Atatürk'ün Nutuk'u**, C.I, İletişim Yay, 2. Baskı, İstanbul 1994.
14. Sonyel, Salahi, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika.**, 3. Baskı TTK 1995. Ankara 1995.
15. Şimşir, Bilal N, **Atatürk'ün Büyük Söylevi Üzerine Belgeler**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.
16. Yalçın, Semih, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihinin Kaynakları**, Ankara 2003.
17. Yediyıldız Bahattin, "Cumhuriyet Tarihi Araştırmalarında Yöntem Arayışları Sempozyumu" Davetiye Metni, 1998.